

Розділ 3 РЕЦЕНЗІЇ

Part 3 REVIEWS

■ УДК 738.04:130.2](477.5)“-06/18”(049.32)

<https://doi.org/10.31516/2410-5325.060.29>

А. О. Сошников, доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, Харківська державна академія культури, м. Харків
kozaks_1978@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3019-5131>

**РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ: ЩЕРБАНЬ А. Л.
ТРАНСФОРМАЦИИ ОРНАМЕНТУВАННЯ КЕРАМІКИ
В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ
VII ТИС. ДО Н.Е. — XIX СТОЛІТТЯ) / А. Л. Щербань. — Харків:
Видавець Олександр Савчук, 2017. — 328 с.**

А. А. Сошников, доктор философских наук, доцент, доцент кафедры музееведения, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

**РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ: ЩЕРБАНЬ А. Л.
ТРАНСФОРМАЦИИ ОРНАМЕНТАЦИИ КЕРАМИКИ
В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
(КОНЕЦ VII ТЫС. ДО Н.Э. — XIX ВЕКА) / А. Л. Щербань. —
Харьков: Издатель Александр Савчук, 2017. — 328 с.**

A. O. Soshnikov, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of Museum Studies, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

**MONOGRAPH REVIEW: SHCHERBAN A. L. TRANSFORMATIONS
OF THE CERAMIC ART ORNAMENTATION IN THE TRADITIONAL
CULTURE OF THE LEFT-BANK UKRAINE (END OF 7TH
MILLENNIUM BC – 19TH CENTURY) / A. L. Shcherban. —
Kharkiv : The Publication Printer Olexander Savchuk, 2017. —
328 p.**

У цій монографії А. Л. Щербанем узагальнено результати вивчення трансформації орнаментативної глиняних виробів самобутнього історико-культурного регіону – Лівобережної України – як феномену культури динамічного типу. Автор характеризує зміни в технології нанесення, елементи та композиції орнаментів з часів їхньої появи зображень на глиняному посуді (кінець VII тис. до н.е.) до XIX ст. Особлива увага приділена реконструкції семантики найпоширеніших зображень.

Рецензована книга складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, містить пояснювальні ілюстрації і таблиці, у яких надана розгорнута класифікація елементів орнаментативної кераміки Лівобережної України останньої третини VII тис. до н.е. — XIX ст.; простежена залежність трансформацій орнаментативної кераміки від змін клімату; репрезентовано стадії орнаментальних трансформацій. Монографія завершується списком використаних джерел з 518 найменувань.

У вступі автор окреслює наукову концепцію, наголошуючи, що орнаментативна кераміка — одна з найбільше художньо й інтелектуально насичених форм традиційної культури: стала, консервативна й одночасно така, що трансформується під впливом різних факторів, відображає технологічні знання гончарів, домінуючі в суспільстві світоглядні уявлення та вірування, виражає естетичні вподобання населення (с. 6). Завдячуючи масовості кераміки, дослідник має можливість простежити історію орнаментальних трансформацій, наблизитися до розуміння механізмів змін у культурі мешканців певної оселі, поселення, регіону, етносу. Особливо цінні такі вироби при вивченні періодів, з незначною кількістю чи взагалі відсутніми писемними джерелами (с. 6.). У дослідженні А. Л. Щербань обмежується Лівобережною Україною в географічно-адміністративному сенсі, мотивуючи тим, що впродовж тисячоліть культура мешканців її теренів, відділених від інших українських земель величною рікою, загалом розвиваючись відповідно до притаманних для Східної Європи тенденцій, мала певну специфіку, зумовлену особливостями природно-кліматичного районування та активністю сусідніх культурно-історичних чи державних утворень, що проявилася у своєрідності археологічних культур та їхніх локальних варіантів, переважаючих векторах культурних зв'язків, впливів і взаємовпливів, виразно помітних в орнаментативній кераміці. Нижня хронологічна межа монографії визначається початком виготовлення на Дніпровському Лівобережжі декорованої кераміки, тобто останньою третьою VII тисячоліття до н. е. Верхня — кінець XIX ст. — добою поширення в гончарстві суттєвого впливу органів місцевої влади, окремих художників і керамістів. Вивчення штучних перетворень гончарства XX ст., на думку А. Л. Щербаня, потребує окремого студіювання (с. 6–7).

У розділі 1. («Джерельна база та напрямки наукового студіювання») автор подає розгорнуту характеристику наявної джерельної бази, і на основі її детального аналізу репрезентує класифікацію основних напрямів керамологічних орнаментознавчих досліджень. В історії вивчення декору кераміки досліджуваної території виокремлено 4 етапи з характерними процесами. Перший, датований початком 1880-х — кінця 1920-х рр., часом зародження і становлення в Україні археології,

етнографії та мистецтвознавства, характеризується епізодичними студіями, здебільшого здійснюваними місцевими уродженцями на замовлення органів самоврядування тощо. Другий, 1930-ті — початок 1950-х рр., що відбувся в умовах розквіту тоталітарного сталінського режиму, позначився згортанням орнаментознавчих досліджень; у цей період декор глиняних виробів Дніпровського Лівобережжя згадувався в працях побіжно, без достатнього аналізу. Третій, розпочатий у 1950-х рр., завершився лише на початку XXI ст. Він характеризується розробкою українськими та російськими вченими семантичного, етноісторичного, формального та технологічного напрямів щодо кераміки окремих археологічних пам'яток, гончарних осередків чи культурно-історичних періодів з використанням різноманітних методик. Для останнього періоду, розпочатого у 2007 р., характерні щорічні публікації спеціалізованих українських монографічних студій керамологічної проблематики, значну роль у яких відігравали явища Лівобережної України досліджуваного періоду. Незважаючи на понад 130-річний період вивчення, генеза орнаменталії гончарних виробів цієї території належить до наукових проблем, які не набули переконливого висвітлення, попри численні звернення до неї в контексті історії, археології, етнографії, мистецтвознавства, керамології. Досі не створено цілісної наукової концепції щодо українських гончарних орнаментів як соціокультурного феномену — тривалого в часі та поширеного в культурному просторі, цілісного і дискретного водночас.

У розділі 2 («Культурно-історична періодизація трансформацій гончарних орнаментальних традицій на території Лівобережної України») автор на основі комплексного вивчення десятків тисяч глиняних виробів та їх фрагментів виокремив 13 культурно-історичних періодів орнаменталії кераміки, що корелюються з етапами людської історії:

- 1) остання третина VII–VI тис. до н. е.
- 2) V – IV тис. до н. е.
- 3) III – перша половина II тис. до н. е.
- 4) друге століття другої половини II – початок I тис. до н. е.
- 5) остання третина VIII – перша половина VI ст. до н. е.
- 6) друга половина VI ст. до н. е. – перша половина III ст.
- 7) друга половина III – IV ст.
- 8) V – третя чверть VII ст.
- 9) кінець VII – початок XI ст.
- 10) друга половина XI – перша половина XIII ст.
- 11) друга половина XIII – третя чверть XVI ст.
- 12) кінець XVI – XIX ст.
- 13) XX – початок XXI ст. (с. 56)

Зважаючи на це, окреслено часи піднесення, гомеостазів чи занепадів в орнаментативній глиняній виробів, зумовлених появою на історичній арені нових суб'єктів чи традицій або якісною еволюцією попередніх. У кожному виокремленому періоді охарактеризовано візуально помітні «мутації» орнаментативності. Дослідником сформульовано висновок про постійне зростання їхнього темпу, принаймні з III тисячоліття до н.е.

Зазначимо, що III тисячоліття в Європі — це період, який мав яскраво виражений перехідний стан. На початку означеного тисячоліття в Середземномор'ї і на півдні Балкан, а також на західному Кавказі виникли найдавніші культури епохи бронзи, водночас на решті території Європи ще існували культури пізнього енеоліту і навіть пізнього неоліту.

До значних історичних подій початку III тис. до н.е. належить виникнення великої ямної культурно-історичної спільності, що простягається від південного Приуралля до Прутсько-Дністровського міжріччя. На півночі її ареал пролягає в лісостепу і сягає широти Самарської луки і Києва, на південь доходить до передгір'я Кавказу. Найдавніші пам'ятки знайдені на Волзі, нижньому Дону та степах Калмикії. Поселення ранньої стадії наявні на прибережних дюнах Волги та її притоків. Культурна єдність ямної спільності сформувалася вже на початку III тисячоліття. Щоправда, вона була відносною і майже відразу після її створення всередині цієї спільноти виникло кілька локальних варіантів. Особливе значення має нижньодніпровський варіант, з яким пов'язана більшість відомих поселень ямної культури.

Не менш важливе значення, ніж виникнення та поширення ямної спільності для стародавньої історії Європи, мало утворення культури шнурової кераміки або бойових сокир, початок якої — друга половина III тисячоліття. Культура шнурової кераміки — це ряд генетично пов'язаних культур, які набули поширення від берегів Рейну до Волги. Усі ці культури відомі переважно за могильниками, курганами та безкурганними, головним чином, зі скорченими трупопокладеннями, рідше — з кремацією. Найпоширеніші посудини в могилах — це так звані кубки, прикрашені вгорі частими відбитками шнура. У чоловічих могилах знаходять кам'яні шліфовані сокири, які були бойовими, а, можливо, слугували символами влади, належності до певної соціальної групи. Ці дві специфічні речі — кубок та сокира — й дали назву всієї спільності. Походження її невідоме, утім, слід відхилити припущення щодо її генетичних зв'язків з ямною спільністю. Культура шнурової кераміки не базується на степових культурах ямного типу. Проти цього свідчать хронологічні й екологічні обставини, значні розбіжності в керамічному виробництві. Культура шнурової кераміки набула поширення головним чином у зоні широколистяних лісів. Після розселення їх носіїв на

величезній території Європи певні зв'язки між культурами шнурової кераміки зберігаються, але процеси диференціювання дедалі більше віддаляють їх одну від одної.

На північному заході Кавказу з початку III тис. до н.е. розповсюдилася майкопська культура.

Друга половина III тис. до н.е. — час великих переселень, які започаткували утворення народів давньої та сучасної Європи. Цей період можна назвати першим великим переселенням народів, що змінили етнокультурну карту Європи. Саме тоді відбулися такі міграції, як рух на схід і південь племен культури кулястих амфор, на захід — племен ямної культури, поширення культур шнурової кераміки та бойових сокир. Тому початком європейської доби бронзи вважається межа III та II тис. до н.е., хоча зародження багатьох культур усередині та в першій половині III тис. до н.е.

У розділі 3 («Еволюція візуальних складових гончарних орнаментів як носіїв культурних традицій мешканців Лівобережної України») стверджується, що гончарі Лівобережної України впродовж останньої третини VII тис. до н.е. — XIX ст. комбінували елементи в орнаменти за допомогою простих, але ефективних прийомів. У ранні часи існування гончарства вони навчилися поєднувати лінію та форму, лінію та контур і виявляли темпоральний зв'язок із ними. Вивчення еволюції візуальних складових гончарних орнаментальних традицій засвідчило, що цей процес був полілінійним. Технологія нанесення орнаментів трансформувалася. Одні прийоми орнаментативної інструментики, які при цьому використовувалися, були притаманними населенню досліджуваної території загалом. Інші застосовувалися лише носіями культурних традицій південного чи центрального регіонів. Унаслідок еволюції гончарних традицій упродовж кожного періоду історичної періодизації використовувався певний набір орнаментальних елементів і композицій, комбінації яких відображають бріколажність творчого мислення гончарів Дніпровського Лівобережжя (с. 124).

Звернемо увагу на той факт, що III тис. до н.е. для Східної Європи — це час переходу від атлантичного клімату до суббореального. Новий кліматичний період характеризувався високими середніми температурами та значною сухістю; рівень внутрішніх вод спадав, але рівень моря підвищувався. Упродовж суббореального періоду спостерігалися невеликі кліматичні коливання. Перше відбулось наприкінці III — на початку II тисячоліття, друге — на 1600-1500 рр., третє — на початку I тисячоліття до н.е. Вологий, прохолодний клімат змінювався теплим і сухим, і навпаки. Це призводило до зрушення кордонів ландшафтних зон з півдня на північ і в зворотному напрямку. Але самі зони зберігали свій колишній вигляд, який був близький до сучасного.

Можна стверджувати, що східноєвропейська археологія бронзового століття переважно є археологією скотарських культур. А, як відомо, скотарство, особливо його спеціалізовані форми, значною мірою залежали від довкілля. Істотні зміни цього середовища (тривалі посухи, суворі зими тощо) негайно позначалися на економіці і, в результаті, на демографії місцевого населення. Причому різке погіршення або навпаки поліпшення ситуації часто призводило до одних і тих самих наслідків — до переміщення населення на нові землі. Цілком імовірно, що ці переміщення, крім іншого, зумовлювалися суто воєнними конфліктами. У скотарських суспільствах війна — звичайний засіб вирішення протиріч, особливо часто використовуваний для вирішення земельних суперечок і поділу худоби. Вимушені переселення скотарських громад спричиняли змішування їх культур і розмивання чітких меж між ними. У результаті виникала так звана культурна безперервність — археологічно це виражається в тому, що іноді сусідні культури настільки слабо відрізняються одна від одної в типологічному сенсі, що залишається неясним, де закінчується одна з них і починається інша.

Часті переміщення на нові землі і навіть сама психологічна готовність до міграції позначалися на побуті, матеріальній культурі та менталітеті скотарського населення. Відсутність традицій міцної та довготривалої осілості, очевидно, стала однією з причин слабого розвитку керамічного виробництва в населення скотарських археологічних культур Східної Європи. Це виробництво залишалося на низькому рівні і за всіма основними показниками помітно поступалося гончарству синхронних землеробських культур. Звичайно, з плином часу в ньому відбувалися певні зміни — виникали нові прийоми виготовлення, змінювалися форми кераміки й орнаментальні стилі. Але все це не супроводжувалося поліпшенням якості виробів, іноді вони навіть погіршувалися. Так, після мистецьких злетів ранньої-середньої бронзи можна говорити про період творчого аскетизму впродовж II тис. до н. е. Щоправда, в цей час з'являються знаки, що порушують ритм орнаменту. Зокрема антропоморфними знаками зображають художні образи людиноподібних істот. У найумовнішій формі це паличка з двома відгалуженнями — руками. Цей елементарний знак мав тенденцію до ускладнення, що особливо проявилось вже за доби пізньої бронзи.

У цьому сенсі цікавий 4 розділ монографії («Трансформація природно-кліматичних та соціокультурних чинників впливу на зміни гончарних орнаментальних традицій Лівобережної України»), у якому автор на основі аналізу динаміки орнаментальних трансформацій (зокрема їхньої інтенсивності в межах певних культурних ареалів) в контексті історії культури місцевого населення та порівняння історичної

періодизації з історичною типологією художньої культури виокремлює чотири стадії історико-культурних змін в орнаментативі.

Перша, остання третина VII – IV тисячоліття до н. е., охоплює добу неоліту – енеоліту, коли періоди суттєвих трансформацій орнаментів тривали понад 1600 років, розвивалися традиції художньої культури первісного суспільства, відображалися певні патерни (родові моделі) бачення й сприймання світу мистецтвом. Орнаментований посуд у функціональному сенсі поєднував реальні й ілюзорно-магічні функції.

Друга стадія – III тисячоліття до н. е. – початок I тисячоліття н. е. (кінець доби енеоліту – доба раннього заліза) – час потрапляння півдня території, що досліджується, до далекої периферії перших цивілізацій Близького Сходу та Північного Середземномор'я. Вона відзначена нечисленними випадками фіксації на глиняних виробках, пов'язаних з обрядовою сферою, мальованих білою чи червоною барвами композицій та рельєфних ідеографічних композицій. Вони виникли в результаті активних процесів соціального розвитку та своєрідної мобілізації ідеологічних систем. Кардинальні трансформації орнаментальних традицій (які є одним з проявів зміни археологічних культур) відбувалися за 1000–700 років. Виокремлюються виразні пікові 100–200-літні етапи орнаментальних піднесень.

Третя стадія – III – третя чверть XVI ст. характеризується скороченням часу суттєвих трансформацій орнаментальних традицій до 200–350 років. Особливо цей факт помітний в археологічних культурах південної та центральної частин означуваної території, що перебували на ближній периферії цивілізацій. Орнаменти з часом дедалі більше залежали від можливостей уведених до широкого вжитку гончарних кругів, що значно вплинуло на орнаментальні вподобання місцевого населення які, за окремими винятками, стали морфологічно простими.

Четверта стадія датується кінцем XVII–XIX ст., коли головним регулятором змін в орнаментуванні кераміки на досліджуваній території був «риннок». Грань між традиціями і новаціями ставала дедалі умовнішою. Ступінь атрактивності орнаментативі певних категорій гончарної продукції (столового посуду та кахлів) зростав і водночас вона зазвичай була позбавлена сакрального смислу. Не дивно, що до кінця XIX ст. орнаментальні установки переосмислювалися прогресивними гончарями провідних осередків цього регіону за життя одного покоління (с. 220–226).

У розділі 5 («Семантичні реконструкції як репрезентації вірувань мешканців регіону») А. Л. Щербань формулює висновок про зоогенність коренів орнаментативі кераміки мисливсько-рибальсько-збиральницьких неолітичних племен півночі досліджуваної території та плектогенно-зоогенність – південніших. Складні (ідеографічні та «календарні»)

зображення (відомі з часів ямної культури доби енеоліту-ранньої бронзи) відображали міфологічний сенс, пов'язаний з богами, подібними до індоарійських Адіті, Адітьїв та їхніх «ворогів». Ці композиції наносились з метою сприяння родючості, плодючості і, відповідно до зростання достатку в родинах, що користувалися такими виробами та в певному соціумі. Семантика конкретного наповнення окремих орнаментальних елементів і мотивів упродовж досліджуваного періоду змінювалася. Яскраво помітні нові смисли, привнесені внаслідок потрапляння досліджуваної території до ближньої периферії цивілізацій, модерними трансформаціями суспільного та духовного життя.

Підсумком цивілізаційних привнесень є той факт, що за так званої «героїчної доби» (XVIII–XVII ст. до н. е.) на теренах України поширюється карпато-мікенський орнаментальний стиль, ознакою якого є «мікенська хвиля» — меандр з округлими вигинами (поворотами), доповнений солярною символікою. Домінуючим мотивом цього стилю в знаково-образному сенсі було взаємне переплітання сонця та змія. На теренах України згаданий стиль показовий для різьбярів покровської зрубної культури, а найбільше зразків його надає Капітанівське 1 поселення на Луганщині.

Аскетичні та прагматичні скотарські племена у своїх духовних потребах і запитах послідовно прямували від образу до знаку. Наявний матеріал дозволяє простежити розвиток знакової творчості індоіранських племен Надчорномор'я таким чином: у населення ямної спільноти знакової системи як такої ще не було, хоча використання окремих знаків та їх комбінацій знаходимо на окремих посудинах. Процес відбувався ще на рівні орнаменталізації образотворчості, елементи якої достатньо прозоро прочитуються семантично. На катакомбну добу припадає зменшення розмірів умовних фігур, які поступово переходили на знаковий рівень, проте ще не порушуючи пишного орнаментального стилю оформлення інгульського посуду. Серед знаків зрубної спільноти переважають навскісні хрести, ромби та свастики, особливо поширеної в степових племен зрубної спільноти. Окремо слід зауважити на наявності зображень двох та трьох сонць — мотив, що використовується згодом у мистецтві раннях кочовиків — кімерійців і скіфів.

Підсумовуючи, зазначимо, що праця А. Л. Щербаня основана на багаторічному дослідницькому досвіді і є суттєвим внеском у вивчення культурогенезу регіону. Монографія фундаментальна, оскільки подані в ній матеріали становлять ґрунтовну джерельну базу і відображають останні досягнення українських керамологічних студій. Означені автором рецензії дискусійні моменти лише підкреслюють актуальність монографії.

Надійшла до редколегії 26.03.2018 р.